

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΝΟΥΤΣΟΣ

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ - ΑΓΓΕΛΙΚΑ ΨΑΡΑ,
Ο ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ.
ΜΙΑ ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ, ΑΘΗΝΑ «ΓΝΩΣΗ» 1985, σσ. 544.

της διδασκάλισσας Βασιλικής Στατερά (1882 - 1966)

Η ανθολογία αυτή ανασύρει «αγνοημένα» κείμενα της μεσοπολεμικής περιόδου του ελληνικού γυναικείου κινήματος, «υλικό αποσπασματικό, δύστροπο και βουβό, όσο παραμένει ανεπιζέργαστο, αλλά και αφάνταστα γοητευτικό» που συνιστά «πραγματική πρόκληση για τις γυναίκες που πιστεύουν ότι έχουν κάθε λόγο να οικειοποιηθούν το παρελθόν τους» (15). Οι επιμελήτριες αυτού του τόμου προτάσσουν διεξοδική εισαγωγή (13-97), στην οποία υπογραμμίζεται η ιστοριογραφική σιωπή για τα γεγονότα της «γυναικείας αμφισβήτησης» (αρχίζει με την «απόκρυψη» της θέσης των γυναικών μέσα στην κοινωνία και απολήγει στην «αποσιώπηση» της πάλης τους εναντίον εκείνων των μηχανισμών που στηρίζουν και αναπαράγουν την «ιδιαιτέρη» καταπίεσή τους σε κάθε ιστορική στιγμή), αναλύεται το ιδεολογικό περιεχόμενο αυτών των κειμένων, ανασυγκροτούνται οι τάσεις και τα ρεύματα που προϋποθέτουν, προσδιορίζεται η σημασία του αιτήματος της γυναικείας ψήφου και εργασίας και επιχειρείται η ερμηνεία της «αποτυχίας» αυτού του κινήματος που σφραγίστηκε, εκτός από τις «πολλαπλές δυσμενείς συνθήκες της συγκυρίας», από την ίδια τη «στρατηγική» του, δηλαδή από την αδυναμία να υπερβεί το ζήτημα της «ισοπολιτείας» των γυναικών και να θέσει σε αμφισβήτηση το «φυσικό» προορισμό των δύο φύλων. Τα κείμενα που ανθολογούνται (99-484) προέρχονται από τα έντυπα *Ο Αγώνας της γυναίκας, Ελληνίς, Σοσιαλιστική Ζωή, Λύκειο των Ελληνίδων, Εύα Νικήτρια, Εφημερίς των γυναικών, Εφημερίς των Ελληνίδων και Η Φεμινιστική*. Ακολουθεί σχετικό φωτογραφικό υλικό και παράρτημα με ψηφίσματα και εκκλήσεις. Το βιβλίο ολοκληρώνεται με το χρονολόγιο (από το 1918 ως το 1936), το βιβλιογραφικό οδηγό, τον κατάλογο των εντύπων και το ευρετήριο.

Ορισμένα σημεία της κατατοπιστικής πράγματι Εισαγωγής, που είναι σημαντικά ωστόσο για το σχεδιασμό αυτής της ανθολογίας, θα μπορούσαν ίσως να εγείρουν ερωτήματα για την ευστοχία της μεθόδου που επιλέγεται. Βέβαια δεν

συνάγεται, με τη στοιχειοθέτηση αυτών των αντιρρήσεων, ότι το ερμηνευτικό εκκρεμές από τη «γραφικότητα» και την «ανεκδοτολογία», όπως ορθά καταλογίζεται στην υπάρχουσα ιστοριογραφία (τόσο στην «παραδοσιακή» όσο και στην «άλλη» που «δηλώνει ευαίσθητη») στα αιτήματα της εποχής και που επαγγέλλεται «αυτάρεσκα τη θεματολογική διεύρυνση και τη μεθοδολογική ανανέωση» των ιστορικών σπουδών), ενδέχεται να έχει φτάσει στην ιδεολογική χρήση αυτού του κεφαλαίου της γυναικείας αμφισβήτησης. Επίσης μια τέτοια δυνατότητα σαφώς δεν προκύπτει από κάποιες απαιτήσεις επικαιροποίησης: «τα κείμενα αυτά αποτελούν πραγματική πρόκληση για τις γυναίκες που πιστεύουν ότι έχουν κάθε λόγο να οικειοποιηθούν το παρελθόν τους», «όσες παγίδες αναχρονιστικής ανάγνωσης κι αν περικλείει, η γοητεία των κειμένων παραμένει αμείωτη», «το σημερινό κίνημα έχει ελάχιστα συνειδητοποιήσει ότι σε πολλά σημεία επαναλαμβάνει αυτά που άλλες γυναίκες έχουν πει και διεκδικήσει μισόν αιώνα νωρίτερα» (15, 16, 19). Επισημάνει ή ελλιπής εμφανίζεται η τεκμηρίωση ορισμένων πτυχών της ερμηνείας που προτείνεται για τη δυναμική του φεμινισμού στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. *Inter alias*:

α) Ένα τέτοιο ιστοριογραφικό εγχείρημα, για την ανάδειξη των διαστάσεων του γυναικείου κινήματος, διασταυρώνεται με την κοινωνική ιστορία (που ερευνά και τη θέση των γυναικών σ' ένα κοινωνικό σχηματισμό) και με την ιστορία των ιδεών (που μελετά τη θεωρητική θεμελίωση αυτού του κοινωνικού κινήματος). Η κοινωνική συνείδηση του γυναικείου ζητήματος, ως σύνθεση που πρόδηλα υπερβαίνει τον εκθέτη των επιμέρους στοιχείων της, δεν εξαντλείται βέβαια στις γυναικείες οργανώσεις που οι προγραμματικές τους διακηρύξεις δεν ταυτίζονται με τα συγκεκριμένα όρια της πρακτικής τους. Το σχίσμα ωστόσο στους κόλπους της κοινωνίας σε γυναίκα και άντρα ούτε υπερκαλύπτεται από τις άλλες διαιρέσεις της ούτε πάλι τις αγνοεί. Πως ορίζουν οι «πρωτογωνίστριες» του γυναικείου κινήματος στην Ελλάδα του μεσοπολέμου το «φεμινισμό», τι τις διαφοροποιεί σ' αυτό το θέμα και ποιές πολιτικές επιπτώσεις τούτο υπονοεί; Σε ποιο βαθμό αποδέχεται, ρητά ή όχι, τη σύνδεση του με τα πολιτικά δρώμενα της περιόδου; Με αποκλειστικά («σωτερικές») αναγκαιότητες χρωματίζεται η παρουσία των γυναικείων κινήσεων ή εμπλέκονται και («εξωτερικοί») καθορισμοί που συνδιαμορφώνουν την ιδιαιτερότητά τους; Στην Εισαγωγή ελαχιστοποιείται μάλλον αυτή η παράμετρος που θα μπορούσε να ωθήσει την έρευνα προς την επισήμανση των δεσμών με το συνολικό κοινωνικό γίγνεσθαι και ειδικότερα με τα ιδεολογικά περιγράμματα των πολιτικών σχημάτων, τουλάχιστον για τη «συντηρητική» και τη «ριζοσπαστική» (τα κριτήρια αυτής της τυπολογίας συζητώ παρακάτω στα σημεία β' και γ') πτέρυγα των γυναικείων κινήσεων. Τι σημαίνει για τις ιδιες και με ποια επιχειρήματα εκτοξεύεται ο ιδεολογι-

κός λόγος των «ριζοσπαστριών» προς τις «αμιγώς συντηρητικές» φεμινιστικές θέσεις; Με ευκολία φαίνεται να παρακάμπτεται το γεγονός της «αποδυναμώσεως του «Εθνικού Συμβουλίου» (στο οποίο μετέχουν και οι «σοσιαλίστριες») από τα «ιδυναμικότερα» στελέχη του (44), χωρίς δηλαδή να υποδεικνύονται τα αίτια που το προκάλλ-σαν. Το ίδιο ισχύει και με τη μοναδική και χωρίς τα απαραίτητα συμπραζόμενα διαπίστωση (57/58) ότι οι «ριζοσπάστριες» έχουν την τάση να «κρύβουν τις πολιτικές τους συμπάθειες». Μια αποδελτίωση, τουλάχιστον της Δημοκρατίας και του Ελεύθερου Βήματος, θα βοηθούσε να διορθωθεί αυτή η απόφανση. Πρωτογενή ερεθίσματα, εξάλλου, γι' αυτή την επανκτίμηση προσφέρουν τα ανθολογούμενα κείμενα: «Φυσικά πρέπει να ομολογήσουμε πως η ιδιολογία των φιλελευθέρων κομμάτων, που στηρίζεται απάνω στην ισότητα και τη δικαιοσύνη, δεν μπορεί παρά να είναι πολύ πιο πρόσφρητη στη χειραφέτηση της γυναίκας» (112), «Ευτύχημα είναι ότι οι τώρα πολιτικάκές τάσεις, δημοκρατικές και σοσιαλιστικές, αγκαλιάζοντας τα συμφέροντα των ατόμων και ζητώντας την εξύψωσή τους υποβοηθούν στο έργο μας κι ας ξέρομε ότι η νίκη τους θα είναι και νίκη μας» (134), «η σημερινή Δημοκρατική Κυβέρνηση ελπίζομε να μη λησμονήσει πως στο πρόγραμμά της περιλαμβάνει την απονομή ψήφου στις Ελληνίδες» (155), «Περιμένομε να δείξουν οι δημοκράτες όλων των αποχρώσεων πως ξέρουν τι θα πει δημοκρατία» (185), «μονάχα φιλελεύθερα δημοκρατικά και σοσιαλιστικά στοιχεία μπορούν να δώσουν ψήφο στη γυναίκα» (323), «των δημοκρατικών και σοσιαλιστικών κομμάτων - των μόνων από τα ανδρικά που θέλουν την ισότητα των δύο φύλων» (401). Οι περιεκτικές αυτές δεν ανήκουν μόνο στην Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού, αλλά και στις Αύρα Θεοδοωροπούλου και Ρόζα Ιμβριώτη.

β) Τι θεωρητικές καταβολές έχει η προτεινόμενη ταξινόμια: «συντηρητικές», «ριζοσπάστριες», «σοσιαλίστριες», «κομμουνίστριες»; Δεν είναι ανώφελη μάλλον η πρόταξη και η ερμηνεία της τυπολογίας που μεταχειρίζονται οι διάφορες τάσεις του μεσοπολεμικού γυναικείου κινήματος για τον προσδιορισμό της πολιτικής του «γ-ωγραφίας». Για παράδειγμα στην αρθρογραφία της η Θεοδοωροπούλου σχολιάζει τη διάσπαση της παγκόσμιας φεμινιστικής κίνησης: η «Διθνηκή Ένωση για τη γυναικεία ψήφο» (εκπροσωπεί τη «σημερινή αστική οργάνωση», «χωρίς να βγαίνει από το πλαίσιο της αστικής δημοκρατίας»), τα «συντηρητικότερα» «Εθνικά Συμβούλια των γυναικών» (ασχολούνται κυρίως με την ανάπτυξη της «φιλανθρωπίας» παρά με τη γυναικεία χειραφέτηση) και οι κομμουνίστριες που τοποθετούνται στο «άκρο αριστερό» μέρος και υποτάσσουν τις δικδικήσεις τους στην πάλη των τάξεων (Δεκ. 1926: 210-221). Αν έτσι, *mutatis mutandis*, έχουν τα πράγματα και στη χώρα μας, τότε πώς αναπτύσσονται και δρουν εντός των γυναικείων οργανώσεων οι υπαρκτές τάσεις, πολύ περισσότερο εκείνες (π.χ. οι «σοσιαλίστριες») που κινούνται και έξω (ως «Σοσιαλιστικός Όμιλος Γυναικών») απ' αυτές;

γ) Η ταξινόμια που χρησιμοποιεί η Θεοδωροπούλου αφορά και την κατανόηση του πολιτικού ρόλου των επιμέρους κατευθύνσεων του γυναικείου κινήματος. Η ίδια δεν αποκρύπτει, την ώρα ακριβώς (πρβλ. 1927: 867, 868) που υπογραμμίζει ότι το κίνημα αυτό δεν εξαντλείται σε μια κοινωνική τάξη, πως η «μόνη γυναικεία οργάνωση με «αποκλειστικό» σκοπό την εξίσωση των φύλων στο πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο» κλείνει μέσα της «όλες τις δημοκρατικές αποχρώσεις από τις συντηρητικότερες ως τις πιο προοδευτικές, χωρίς να βγαίνει από το πλαίσιο της αστικής δημοκρατίας». Αν στην παρατήρηση αυτή συνοψίζεται η «στρατηγική» και του ελληνικού γυναικείου κινήματος (κατά τις επιμελήτριες αυτού του τόμου, ο «Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας «ιδρύεται» μετά από παράτρηση» της «Διεθνούς Ένωσης για τη Γυναίκα Ψήφος» 39), τότε ποιες είναι οι θεωρητικές συντεταγμένες των διεκδικήσεων της γυναικείας «ισοπολιτείας» και πώς αυτές συναρθρώνονται με τις ομόλογες προγραμματικές αρχές των πολιτικών κινήσεων; Μια τέτοια συναρθρωση δεν υπονοεί ούτε την υπόταξη ούτε την ανιστορική αυτοδυναμία της δράσης του γυναικείου κινήματος, εφόσον η «επικρατέστερη» τάση του αντιμετωπίζει την «ισοπολιτεία» των φύλων ως πολιτικό πρόβλημα και για τούτο αναζητά πολιτικά μέσα για την επίλυσή του, κατά εύλογη προτεραιότητα στη ριζοσπαστική απόφαση του Βενιζελισμού: τη «Δημοκρατική Ένωση» και τους «Προοδευτικούς Φιλελεύθερους». Η ληξιαρχική πράξη γέννησης των «δικαιώων» αυτού του κινήματος ανιχνεύεται στη γαλλική Επανάσταση (102, 103) και η τωρινή του τακτική συνεχίζει να μην αποβλέπει στην υπέρβαση της «αστικής οργάνωσης» της κοινωνίας, αλλά στην έγκριση μεταρρυθμιστικών νομοθετημάτων από τα κοινοβούλιά της (193). Όταν αποκτηθεί η ψήφος, αφού «προσκολληθεί η γυναίκα στο ένα ή στο άλλο κόμμα», θα κρατήσει απέναντί τους «μια σχετική ανεξαρτησία» και θα αναπτύξει «μια πολιτική δική της, αγωνιζόμενη για ορισμένες μεταρρυθμίσεις που την ενδιαφέρουν αμεσώτατα» (114). Η «σχετική» αυτή αυτοδυναμία παραπέμπει στο «διακομματικό» χαρακτήρα της δράσης τους που θα «συμπληρώσει το έργο των μεγάλων ανθρωπιστών» και θα πραγματοποιήσει, με την «εγκάρδια συνεργασία» των φύλων, το «όνειρο μιάς ιδανικής πολιτείας» που θα βασιίζεται στις «αιώνιες αρχές» της ελευθερίας, της ισοσύτητας και της αδελφότητας (127·129·102·343). Βέβαια η εστίαση των διεκδικήσεων στην ισοπολιτεία, δηλαδή στην κατοχύρωση των προσωπικών δικαιωμάτων της γυναίκας, σήμαινε την επιδίωξη της «τέλειας ανάπτυξης της ατομικότητάς της» (143) που, στο βαθμό που συνυπολογίζονται οι κοινωνικές συνιστώσες αυτής της διαδικασίας, εγγράφεται στην προοπτική του σοσιαλισμού που «ασφαλώς» θα οφείλει πολλά στις γυναίκες (165). Αν αυτή η προσδοκία διακατέχει όσες γυναίκες θέλησαν, κατά τις επιμελήτριες (94), να υπαγάγουν «συνειδητά» τον αγώνα στους «ευρύτερους στόχους της δημοκρατίας, της ειρή-

νης και του σοσιαλισμού» (η Σβώλου πάντως γράφει αυτά από το 1924 και η Ιμβριώτη απαιτεί την «κοινωνική λευτεριά» της γυναίκας από το 1923), το πολιτικό όμως υπόβαθρο του φεμινισμού παρέμεινε ο «καθαρός ατομικισμός» (346), δηλαδή η αρχή ότι κάθε οντότητα να έχει το δικαίωμα και τα μέσα να ζήσει «με όλην την σημασίαν της λέξεως». Στην έναρξη ωστόσο αυτού του «ανθρωπιστικού κινήματος», που την ενότητά του δεν μπορεί να διασπάσει «κανένα κόμμα» ή «καμιά θρησκευτική διαφορά», η αφύπνιση της «αυτενέργειας» του ατόμου αντιμετωπίζεται ως υπερνίκηση της καταπίεσης τόσο των τάξεων όσο και των φύλων: η γενική αυτή «αρχή» εμφανίζεται με τον αγώνα του προλταριάτου από τη μια πλευρά και με το φεμινισμό από την άλλη (102, 104, 101).

δ) Ίχνη βιασύνης προδίδει η παράγραφος που αναφέρεται στην τάση της Αθηνάς Γαϊτάνου-Γιαννιού, ιδίως όταν γίνεται λόγος για «απανωτές αντιφάσεις» και «αλλεπάλληλα αδιέξοδα», χωρίς να έχει προηγηθεί η επαρκής ανασύσταση της επιχειρηματολογίας της. Είναι ορθή βέβαια η διαπίστωση ότι ο «Σοσιαλιστικός Όμιλος Γυναικών», μολονότι δ.ν πρέπει να συμφηφίζεται γενικά με τη νοοτροπία που επέβαλε το ΚΚΕ στις γυναίκες-μέλη του, έθεσε το πρόβλημα της «εξάρτησης των γυναικών από πολιτικούς σχηματισμούς που επαγγέλλονται την κοινωνική αλλαγή» (48). Αν όμως δεν πλαισιωθεί με τα συγκεκριμένα στοιχεία που συγκροτούν τη θεωρητική σκηνή της Γαϊτάνου - Γιαννιού, τότε η απόφαση ότι «δεν είναι η πρώτη φορά που συμπίπτουν οι απόψεις συντηρητικών και σοσιαλιστριών» (67-83) μοιάζει περισσότερο με «καταγγελία» παρά με πρόταση ερμηνείας. Μνημονεύω τα κυριότερα, μολονότι θα απαιτούνταν ειδική μονογραφία για τη σκέψη και τη δράση του ζεύγους Γιαννιού:

1. τη συμμόρφωση της γυναικείας «προπαρασκευαστικής εργασίας» (401) προς τη γενικότερη σοσιαλδημοκρατική στρατηγική¹ που εμπειριέχει και την

1. Ο Σκληρός, που προσδοκά και την «πολιτική» χειραφέτηση (αφού έχει επιτευχθεί η «οικονομική» και η «κοινωνική» της διάσταση) της Ελληνίδας από το Κόμμα Φιλελευθέρων, εκτιμά ότι θα μπορούσε «για την ώρα» να δοθεί το δικαίωμα της ψήφου «τουλάχιστον στο μορφωμένο μέρος» της (1919: 337/338). Ο Ν. Γιαννιός, σχολιάζοντας τις απόψεις του Γ. Παπανδρέου (1914: 15, 18, 21/22) για τη γυναικεία κίνηση που «κατ' αρχάς θ' αρκестή εις την επίκλησιν της νομοθετικής προστασίας του Κράτους», συμπεραίνει ότι «σε μας θ' αργήσει η γυναίκα, περισσότερο από τον εργάτη, ν' αποκτήσει μαζί με τη σοσιαλιστική της μόρφωση και τα δικαιώματά της» (1914 : 306). Πάντως δεν είναι εντελώς ορθός ο ισχυρισμός των επιμελητριών της ανθολογίας (66) ότι τα επιχειρήματα της Γαϊτάνου - Γιαννιού, για τις γυναίκες που «βιάζονται ν' αποκτήσουν πολιτικά δικαιώματα», βρίσκονται «στους αντιποδες» των αντιλήψεων του «Συνδέσμου». Γιατί ο τελευταίος, πριν «αρχίσει εντατικά να εργάζεται» για την απόκτηση αυτών των δικαιωμάτων, έκρινε αναγκαίο να ενδιαφερθεί για τη μόρφωση της Ελληνίδας: «τα δικαιώματα δεν πρέπει να δίνονται σε άτομα ανέτοιμα να τα δεχτούν και να τα νιώσουν, γιατί τότε αντί ανυψωτικά μπορούν εύκολα να γίνουν κι

οριστική επίλυση του γυναικείου ζητήματος, όταν δηλαδή η άρση όλων των κοινωνικών διακρίσεων θα συνεπάγεται και την εξάλειψη των «κοινωνικοπολιτικών» διαφορών ανάμεσα στα δύο φύλα (403).

2. τη διαρκή προσφυγή στις θεωρήσεις του A. Bebel (390, 413) που το βιβλίο του *Die Frau and der Sozialismus* (1879) ήταν από πολλά χρόνια γνωστό στα ελληνικά «κοινωνιστικές» κινήσεις:

3. την πρόωγη απόρριψη από τους σοσιαλιστές (π.χ. του Χατζόπουλου που περιγράφει το 1907 τις εργασίες του «Παγκοσμίου Συνεδρίου Σοσιαλιστριών Γυναικών») του χειραφετικού προγράμματος της Παρρέν:

4. την αντιδικία του «Σοσιαλιστικού Κέντρου Αθηνών» με το βενιζελικό «σοσιαλισμό του κράτους», που επεξεργάστηκε ο Σπ. Θεοδωρόπουλος, και την επίκριση των ντισούστατων («γυναικείων σχολών») που μορφώνουν με «διακοσμητική ψευτομόρφωση τις γυναίκες των σαλονιών» - οι άντρες ιδρυτές αυτών των σχολών αγνοούν ότι ο φεμινισμός που θα προκύψει έτσι θα δώσει «μονομερή» κατεύθυνση στη γυναικεία κίνηση (404).

5. την αποδοχή του δημοτικισμού ως κινήματος πολιτιστικής απελευθέρωσης με τεράστιες κοινωνικές επιπτώσεις:

6. τον αντικωνσταντινισμό που εκδηλώνεται και στην αντίθεση προς τη «δημαγωγία» της κυβέρνησης Γούναρη για τη γυναικεία ψήφο (321-324· 400)

Η απόσταση που κρατά η Γαϊτάνου-Γιαννίου, όπως τουλάχιστον η ίδια την εκμηριώνει, από τη «μεγαλοαστή ερασιτέχνη φεμινίστρια» (405) δεν αφορά την απόρριψη της αυτονομίας του γυναικείου κινήματος, αλλά την επισήμανση των κοινωνικών και πολιτικών ερεισμάτων των τάσεων εκείνων που απλώς την επαγγέλλονται. Στο θέμα μάλιστα της τακτικής των συμμαχιών με ορισμένες «πολιτικές ιδεολογίες ανδρών» (400, 401) για την επίτευξη της γυναικείας ισοπολιτείας είχε να προτείνει τη συνεργασία με τα «δημοκρατικά» και «σοσιαλιστικά» κόμματα, τα μόνα από τα «ανδρικά» που συναινούν στην ισότητα των φύλων. Οι συναφείς θέσεις του προγράμματος της Ερμούρης είχαν κιόλας περιληφθεί στις διεκδικήσεις του «Σοσιαλιστικού Κέντρου» Κωνσταντινούπολης και Αθηνών, ενώ κατά την ίδια περίοδο συμφωνούν μ' αυτά τα αιτήματα ο «Σύνδεσμος των Εργατικών Τάξεων της Ελλάδος» και το «Λαϊκόν Κόμμα» των Κοινωνιολόγων (1910:223). Πάντως το «αδιέξοδο» του «Σοσιαλιστικού Ομίλου Γυναικών» συνίσταται στην αδυναμία της δευτεροδιεθνιστικής παράδοσης για το γυναικείο ζήτημα να καρποφορήσει χωρίς τα ομόρροπα πολιτι-

---

ολέθρια» (Θρύλος 1921: 44· πρβλ. Θ[ρύλου] 1921: 125/126· Μαλάμου 1921: 190/191). Η δευτεροδιεθνιστική αυτή παράδοση για την αναγκαιότητα να προετοιμασθεί η «κοινωνική συνείδηση» αναπαράγεται με πολλές μορφές, ακόμη κι όταν η Θεοδωροπούλου αποτιμά τη σχέση «αγραμματοσύνης» και γυναικείας απελευθέρωσης ως «πρόβλημα του αβγού και της κότας» (1927: 869, 868).

κά σχήματα, τόσο μετά τη «μπολσεβικοποίηση» του ΣΕΚΕ και τη μετονομασία του σε ΚΚΕ όσο και μετά την απόσχιση της ομάδας Γιαννιού από το αναζωογονημένο ΣΚΕ. Ακριβώς στη στιγμή αυτή της περιθωριοποίησης, αποδοκιμάζεται το «αντιφασιστικό μέτωπο», στο οποίο παρασύρθηκαν οι «αστές φεμινίστριες» παγιδευμένες από τις «κομμουνιστικές πλεκτάνες» (Γαϊτάνου-Γιαννιού 1934: 701/702· *Νέοι Πρωτοπόροι* 1934: 444).

ε) Περισσότερο συνοπτικές και χωρίς την προσκόμιση των αναγκαιών τεκμηρίων εμφανίζονται οι παράγραφοι για τις κομμουνίστριες, δηλαδή τις γυναίκες-μέλη του ΚΚΕ που πράγματι για τη σημερινή οπτική «δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν τάση του γυναικείου κινήματος αυτής της περιόδου» (51). Πρόκειται ωστόσο για μια σειρά γεγονότα, κυρίως στη δεκαετία του '30, που προσδίδουν ανακτρήτητα «ιδιάζουσα σημασία» στην ιστορία των σχέσεων του ΚΚΕ με τη φεμινιστική κίνηση. Δεν διευκρινίζεται βέβαια ποια ήταν τα ερεθίσματα που έκαναν δυνατή την αντιμετώπιση των φεμινιστριών σαν «αργόσχολων μεγαλοαστών» (52) και αν μετέχουν κομμουνίστριες στις γυναικείες οργανώσεις. Ούτε πάλι ανασυστήνεται επαρκώς η θεμελίωση του «κομμουνιστικού λόγου» (52) για την αναγκαιότητα της υπαγωγής των γυναικείων διεκδικήσεων στις εργατικές. Εντέλως υπαινικτική είναι τέλος η διαπίστωση ότι μετά την 6η ολομέλεια το ΚΚΕ «δείχνει να ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για την καθοδήγηση του γυναικείου αγώνα» (54).

Αναμφίβολα λείπει μια ειδική μονογραφία για τη διερεύνηση των σχέσεων αυτού του κόμματος με το φεμινισμό του μεσοπολέμου. Θα μπορούσαν ωστόσο να γίνουν εδώ ορισμένες επισημάνσεις με βάση τις οποίες να αναδιατυπωθούν τουλάχιστον κάποιες προσεγγίσεις της Εισαγωγής:

1. στο αρχικό πρόγραμμα του ΣΕΚΕ, που αναπλάθει το πρόγραμμα της Ερμούφτης, και ειδικότερα στις «σημερινές» του απαιτήσεις εντάσσεται και η «πλήρης αστική, πολιτική, οικονομική και κοινωνική εξίσωση των γυναικών προς τους άνδρες» καθώς και η κατάργηση «όλων των νόμων που περιορίζουν τα δικαιώματα της γυναίκας και του νόθου παιδιού» (1918:140).

2. πριν την οριστική του «μπολσεβικοποίηση» και τη μετονομασία του σε ΚΚΕ εγκρίνεται (1920) η σύσταση γυναικείων «εντός των τμημάτων» του κόμματος που φαίνεται να δραστηριοποιούνται, στην Αθήνα και τον Πειραιά, από το 1923 (Φλούντζης 1983: 210).

3. τα μέλη αυτών των ομίλων είναι κυρίως φοιτήτριες ή εκπαιδευτικοί νεαρής ηλικίας (στο όργανο της ΟΚΝΕ *Νεολαία* δημοσιεύεται τότε ψευδώνυμο αρθρίδιο με τίτλο «Η γυναίκα και η κοινωνία»· 15-11-1923:4) που εντρυφούν στις κομματικές εκδόσεις (π.χ. στο φυλλάδιο του Λουνατσάρσκι για την εκπαίδευση στη Σοβιετική Ένωση) και αναπτύσσουν κομματική δραστηριότητα στο

χώρο των σπουδών (το Δεκέμβριο του 1920 ιδρύεται η «Ένωση των Σοσιαλιστών Φοιτητών») ή της εργασίας (στο ενεργητικό της κίνησης αυτής των δασκάλων εγγράφεται η έκδοση του περιοδικού *Νέα Αγωγή* και η μετάφραση της *Αστικής και προλεταριακής ηθικής* του J. Boyer):

4. εκτός από κάποια επιλογή άρθρων της Κολοντάι, στην αρχή βέβαια, χρησιμοποιούνται πρώτιστα οι απόψεις του Λένιν (σε προκήρυξη του «γυναικείου γραφείου») εξαίρεται η συμβολή του στο να δοθεί «σαφής και καθορισμένος χαρακτήρας» στο κίνημα της «σκλάβας γυναίκας» (1925: 30/31) για τη γυναίκα, όπως τις καταγράφει η Klara Zetkin, και οι αποφάσεις της «Κομμουνιστικής Διεθνούς» (που διαθέτει «Διεθνή Γυναικεία Γραμματεία») που μιλούν για την «αποσύνθεση» της οικογένειας ως αποτέλεσμα της «αυξάνουσας αντίθεσης ανάμεσα στη μαζική συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνική παραγωγή και στις μορφές της οικογενειακής ζωής και των εθίμων του σπιτιού» (1928: 15).

5. ως κριτήριο για την αποτελεσματικότητα του «αστικού φεμινισμού», στη διεκδίκηση της ισοπολιτείας των φύλων, θεωρείται η συνεχιζόμενη άρνηση της αστικής τάξης να συναινέσει στη θεσμική κατοχύρωση των δικαιωμάτων της γυναίκας, ακριβώς σε πλήρη αντίθεση με τα νομοθετικά μέτρα που έλαβε το σοβιετικό καθεστώς (εννοείται στις δύο πρώτες δεκαετίες της οικοδόμησής του) για την οικονομική και κοινωνική της χειραφέτηση. Η προπαγάνδισή αυτών των μέτρων (Πορφυρογένη 1933: 127· Γληνός 1934:54) υπήρξε ισχυρό επιχείρημα στη διαμάχη του «προλεταριακού» με τον «αστικό φεμινισμό». Πάντως λόγω του κοινού στόχου, για τις «αστές», και της αποτελεσματικότητας των μέσων, για τις «προλετάρισες», νομιμοποιείται και από τις δύο πλευρές ο χαρακτηρισμός «προλεταριακός» φεμινισμός.

6. η υπαγωγή του σχίσματος άντρας-γυναίκα στην αντίθεση κεφαλαίου και εργασίας, που διέπει την κεφαλαιοκρατική κοινωνία, συναρτάται με το θεσμικό και ιδεολογικό πλαίσιο της πολιτικής δράσης των γυναικών μελών του ΚΚΕ. Πάντα οι κομματικές αποφάσεις θέτουν στην ίδια-δεύτερη-μοίρα τους «νέους» και τις γυναίκες (στο συνδικαλιστικό τομέα οι διεκδικήσεις τους αφορούν την απόκτηση ίσων δικαιωμάτων από τις καπνεργάτριες [1928: 516] και τη νομοθετική προστασία της εργασίας τους: 1929: 19) και αυτονόητα χρωματίζονται (βλ. την επιθεώρηση *Εργάτρια*) από τα κύρια κάθε φορά θεωρήματα που επεξεργάζεται η ηγεσία του ΚΚΕ, με γνώμονα τα ντοκουμέντα της «Κομμουνιστικής Διεθνούς», για την ανάλυση των ελληνικών συνθηκών.

7) τούτο συμβαίνει και με την βη ολομέλεια που αναγνωρίζει ότι το ποσοστό των γυναικών μελών του κόμματος είναι «εξευτελιστικά μηδαμινό» και απαιτεί τη «ριζική στροφή», ώστε να «τραβηχτούν στις μαζικές οργανώσεις εργάτριες από την παραγωγή» (Γεν. 1934:34), ιδιαίτερα τώρα που οι «κυρίαρ-

χες τάξεις δυναμώνουν στο έπακρο τη φασιστική τρομοκρατία» και για τούτο επιβάλλεται η παρουσία «ισχυρού αντιφασιστικού μετώπου» «υπό την ηγεμονία του προλεταριάτου» (Απρ. 1934: 50/51). Πριν ακόμη παρακαμφθεί η θέση του «παν-φασισμού», η εδραίωση «πλατειών εξωκομματικών επαναστατικών οργανώσεων» θα υπονοεί την κατάκτηση της «πλειοψηφίας του προλεταριάτου» (Απρ. 1934: 53, 60) για την απόκρουση του «σοσιαλφασισμού». Μόνο όταν υιοθετηθεί η τακτική του «ενιαίου παλλαϊκού μετώπου», θα προκριθεί και η δημιουργία «ενιαίου μετώπου ανάμεσα στις κάθε είδους, μη φασιστικές οργανώσεις των γυναικών» (Οκτ. 1935: 251).

8) τις δυτικοευρωπαϊκές «αντιπολεμικές»¹ κινήσεις χαιρέτισε ο «Σύνδεσμος των Φίλων της ΕΣΣΔ» και η «Εργατική Βοήθεια της Ελλάδος», όταν διακινείται το «Αντιπολεμικό Μανιφέστο» (1932: 248/249) και οι *Νέοι Πρωτοπόροι* με συνεντεύξεις ευρύτατου φάσματος διανοουμένων για το θέμα του πολέμου ευθυγραμμίζονται άτολμα με τις αντίστοιχες πρωτοβουλίες των «εξωκομματικών» οργανώσεων του Γαλλικού Κομμουνιστικού Κόμματος. Στο «Αντιφασιστικό Συνέδριο» των Παρισίων εκπροσωπείται η «Εργατική Βοήθεια της Ελλάδος» (Νικήτας 1933: 222-224) και μόλις το Δεκέμβριο του 1933, όταν ακόμη ο *Αγώνας της Γυναίκας* και «ολόκληρη η φεμινιστική κίνηση» καταγγέλλεται σαν «γελοία» και «εχτρική» προς τα συμφέροντα των «εργαζομένων γυναικών» από τη στήλη των *Νέων Πρωτοπόρων* (1933:390/391) «Η γωνιά της γυναίκας», ιδρύεται το ελληνικό τμήμα της «Παγκόσμιας Επιτροπής Βοήθειας προς τα θύματα του Χιτλερικού Φασισμού» (στην επιτροπή μετέχει και η Άνρα Θεοδωροπούλου) με αρμοδιότητα - «όπως παντού» - την προώθηση ενός «ειδικά» αντιχιτλερικού μετώπου από προσωπικότητες με «διάφορες πολιτικές πεποιθήσεις» (*Νέοι Πρωτοπόροι* 1934: 148).

9) έχει προηγηθεί η δήλωση συνεργασίας των «αντιφασιστικών» κομμάτων (ΚΚΕ, ΑΚΕ, Εργατικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα και ΣΚΕ, χωρίς την τάση Γιαννιού που είχε διαγραφεί), όταν η «Πανελλήνια Γυναικεία Συγκέντρωση κατά του πολέμου και του φασισμού», με εισηγήτρια τη Μ. Σβώλου (δεν είχε περάσει διετία από τότε που ευχόταν στους *Νέους Πρωτοπόρους* να «πά-

1. Στο «Αντιπολεμικό Συνέδριο» του Amsterdam (Οκτ. 1932), που οργάνωσε με την έγκριση της «Κομμουνιστικής Διεθνούς» ο Η. Barbuse και ο R. Rolland, ο ελληνικός «σταλινισμός έλαμψε δια της απουσίας του», αν και είχε προαναγγείλει «συνδιάσκεψη» για την εκλογή αντιπροσώπων. Η ΚΟΜΛΕΑ, που σχολιάζει μ' αυτή τη φρασεολογία το γεγονός (1932: 8, 59-65), σημειώνει ότι οι «μπολσεβίκοι-λενινιστές» (που αντιπροσώπευαν «εργατικές ενώσεις» και τη «Γενική Συνομοσπονδία Θυμάτων Πολέμου της Ελλάδας») στηλίτευσαν το «μωσαϊκό» του συνεδρίου (μετείχαν, εκτός από τους κομμουνιστές, «αινοί εθνικιστές», «μικροαστοί πασιφιστές», «σοσιαλδημοκράτες» και «αστές φεμινίστριες») και τις «κομφουζιονιστικές» του διακηρύξεις. Βλ. ωστόσο και τη μαρτυρία του Ζαχαρόπουλου (1932: 362-364).

ρουν μια πλατιά θέση για τα γυναικεία προβλήματα» 1933:25) εκ μέρους του «Συνδέσμου», αποφασίζει να προταχθεί ο «αντιφασισμός» χωρίς να υποσταλεί ο αγώνας για την απελευθέρωση της γυναίκας (*Νέοι Πρωτοπόροι* 1934:318). Βέβαια μερικώς ανταποκρίνεται στα πράγματα η παρατήρηση των επιμελητριών αυτής της ανθολογίας (54) ότι στο «Παγκόσμιο Αντιφασιστικό Συνέδριο που πραγματοποιείται στο Παρίσι τον Αύγουστο του 1934, τις γυναίκες της Ελλάδας θα εκπροσωπήσει η Ηλέκτρα Αποστόλου και όχι κάποια από τις ριζοσπάστριες του Συνδέσμου». Γιατί η ελληνική αντιπροσωπεία, τηρώντας τον όρο του «ενιαίου μετώπου γυναικών», απαρτίσθηκε (εκτός από την Ηλ. Αποστόλου-Σιδερίδη) και από τις Διδώ Παππά και Λουκία Τσοκοπούλου (*Νέοι Πρωτοπόροι* 1934: 354/355).

στ) Όταν μνημονεύονται οι «κομμουνίστριες», υπονοείται η επικρατέστερη (αλλά όχι μοναδική) γυναικεία μερίδα του κομμουνιστικού κινήματος στην Ελλάδα του μεσοπολέμου και έτσι αποσιωπώνται οι διάφορες ενδοκομμουνιστικές οργανώσεις που αντιπολιτεύονται το ΚΚΕ. Η μακροβιότερη και δυναμικότερη απ' αυτές, ο «Αρχειομαρξισμός», πρόβαλε συχνά τα κείμενα της Κολοντάι (ήδη ο προδρομικός *Κομμουνισμός* περιέλαβε το άρθρο της «Η οικογένεια και το κομμουνιστικό κράτος» 15-12-1920: 1-4), αυτοτελώς μάλιστα και σε μετάφραση στα εβραϊκά για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης. Στην περίοδο της ακμής της η ΚΟΜΛΕΑ εκδίδει τη βραχύβια συνδικαλιστική επιθεώρηση *Αγωνίστρια* που δεν αφίσταται βέβαια από τον πολιτικό προσανατολισμό της οργάνωσης.

ζ) Η γενίκευση, προϊόν πιστής απόδοσης των κειμένων, ότι οι γυναίκες της μεσοπολεμικής εποχής, ως «δημιουργοί ανθρώπινης ζωής», εμφανίζονται «προνομιακοί σύμμαχοι στον αγώνα για την ειρήνη και τον αφοπλισμό» (26), θα μπορούσε να χάσει την ερμηνευτική της σημασία, αν υπομνησθεί ότι ο «Σύνδεσμος» - «αν:ξάρτητα» από το φεμινιστικό του πρόγραμμα συμμετέχει σε «κάθε κίνηση για την ειρήνη» - έλαβε «κεντρό μέρος» (277· πρβλ. 299, 363) στην Α' Βαλκανική Διάσκεψη που οργάνωσε η «Ελληνική Εταιρεία των Φίλων της Ειρήνης» στην Αθήνα. Ποιοι προώθησαν την ιδέα της βαλκανικής «συνεννόησης» και με ποιες βλέψεις είναι λίγο-πολύ γνωστά. Πάντως ο «Σύνδεσμος» συνέβαλε στην ίδρυση της «Μικρής Αντάντ Γυναικών» και στο Β' συνέδριό της η πρόεδρος του Θεοδοωροπούλου «έπλεξε το όνειρο μιάς πλατιάς βαλκανικής ομοσπονδίας» (Θρύλος 14-11-1924: 4).

η) Συχνά στην Εισαγωγή (27, 30, 54) συνεκτιμάται ο ρόλος της «οικονομικής κρίσης» για την ανάγνωση των ορίων του γυναικείου κινήματος στην Ελλάδα του μεσοπολέμου, χωρίς ωστόσο να αποσαφηνισθούν οι ειδικές συνθήκες

που καθορίζουν αυτή την «κρίση». Εξάλλου ένα μόνο από τα ανθολογούμενα κείμενα, δημοσιευμένο στη Θεσσαλονίκη, ασχολείται αποκλειστικά - και με στενή οπτική - με την αυξάνουσα «απαθλίωση των μαζών» (482-484). Αν, όπως ορθά υπογραμμίζουν οι επιμελήτριες αυτού του τόμου, ο φεμινισμός αυτής της περιόδου είχε μορφοποιηθεί με τις ιδεολογικές αξίες του πολιτικού φιλελευθερισμού» (29), εύλογα λοιπόν θα μπορούσε να επικεντρωθεί το ερευνητικό ενδιαφέρον στην αντιμετώπιση της πολιτικής κρίσης που παίρνει τη μορφή της ενδοαστικής ρήξης και του «φασιστικού» κινδύνου. Σ' αυτή την περίπτωση βέβαια δεν πρόκειται για τακτικό ελιγμό, με στόχο να «περισωθ-ί, ό,τι ήταν δυνατόν από την ιδιαιτερότητα» (94) των φεμινιστικών κινήσεων, αλλά φυσιολογική συνέπεια του πολιτικού τους προσανατολισμού. Ο «φασισμός», ως πολιτική οπισθοδρόμηση και φανερή «απειλή για την ανθρωπότητα», δημιουργεί τον «αντιφασισμό» που, κατά τη Θεοδωροπούλου, εκφράζει την «πίστη στην ανθρωπινή αξία, τόσο στον άντρα όσο και στη γυναίκα» (306, 300).

θ) Παρά το γεγονός ότι στο μεσοπόλεμο απέτυχε η απόπειρα εκφασισμού της ελληνικής κοινωνίας, υπήρξε μια αξιοσημείωτη ιδεολογική προετοιμασία και κυρίως μια διεξοδική συζήτηση για τον ακριβή προσδιορισμό του φασιστικού φαινομένου (Νούτσος Ιούν. 1985: 139-150). Τούτο είχε τις επιπτώσεις του τόσο στη διαμόρφωση της στρατηγικής των φεμινιστικών κινήσεων όσο και στον τρόπο που στοιχειοθετείται η κριτική (κάποτε, μάλιστα, και πολεμική) για την εκδίπλωση της δράσης τους. Ενώ στο ΚΚΕ, για παράδειγμα, δεν βλέπει καμιά ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στο φασισμό και την αστική κοινοβουλευτική δημοκρατία, θα καταγγέλλεται η πρακτική του «Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας» ως «καθαρή αστική εκδήλωση» που όχι απλώς παρασύρει τις εργαζόμενες από το «φυσικό τους δρόμο» της ταξικής πάλης, αλλά και δεν παρενοχλεί τη «φασιστικοποίηση» της «αστικής κυριαρχίας» (*Νέοι Πρωτοπόροι* 1933: 390/391). Μολονότι συμφύρονται τα δεδομένα της ιδεολογικής προετοιμασίας με τα συγκεκριμένα κοινωνικά ερείσματα του εγχώριου «φασισμού», δεν παραλείπεται η ανασκευή των εθνοσοσιαλιστικών αντιλήψεων για τη θέση της γυναίκας (Χ. 1934: 318-320) που και κατά τους εκλαϊκευτές της ιδεολογίας του καθ'εστώτος της 4ης Αυγούστου οφείλει να κωφεύει στις «σειρήνες του φεμινισμού» (Μπάλας 1986:635).

ι) Ίσως θα μπορούσε η ανασύσταση της φεμινιστικής επιχειρηματολογίας για τη γυναικεία εργασία να αναδείξει πληρέστερα τη διαφορά ανάμεσα στο «αίτημα» και την «πραγματικότητα», ιδιαίτερα στο σημείο που αφορά το «νομοτελειώκόν» (20) χαρακτήρα αυτής της εξέλιξης. Με τη ρητή ή όχι προσφυγή στον Engels και τον Bebel εκτιμάται, τόσο στις δευτεροδιεθνιστικές όσο και στις

τριτοδιεθνιστικές αναλύσεις, ως αναπόδραστο επακόλουθο του βιομηχανικού εργοστασίου η απόσπαση της γυναίκας από την οικιακή οικονομία και συνεπώς η απελευθέρωσή της από τη μακραίωνη καταπίεση και εξάρτηση των αντρών. Την άποψη αυτή, με ορισμένες παραλλαγές στη διατύπωση, επικαλούνται τα ανθολογούμενα κείμενα (103, 107, 133/134, 141, 200, 283, 360, 381, 402, 403) με αποτέλεσμα οι επιμελήτριες να ομιλούν για «μαζική έξοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας» (10), γεγονός που τις επιτρέπει να εξακριβώσουν την ειδοποιό διαφορά του μεσοπολεμικού από τον «προηγούμενο» φεμινισμό στις «νέες δυνατότητες για ισότιμη κοινωνική ένταξη που προσφέρει στις γυναίκες η μισθωτή εργασία» (21, 75). Η έρευνα για τη θέση της Ελληνίδας στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας (ήδη η Παρρέν, το 1887, πρόβαλε το σύνθημα της γυναικείας χειραφέτησης «δια της εργασίας»: Ζιώγου-Καραστεργίου 1986:301) και ειδικότερα στη διαδικασία εκβιομηχάνισης της χώρας ενδέχεται να δείξει πόσο απέχουν τα ιστορικά δεδομένα (κατά τις επιμελήτριες υπήρξε «σχετικά περιορισμένη» ανάπτυξη και στις «γυναικείες παραγωγικές δυνάμεις»: 84) από τις φεμινιστικές διαπιστώσεις - αιτήματα, δηλαδή να αναδείξει και την πολιτική συμβολή του γυναικείου κινήματος στην αναδιάρθρωση των κοινωνικών σχέσεων.

ια) Ίσως, για ν' αποκτήσει το πλήρες νόημα ο τίτλος του βιβλίου, να απαιτούνταν η κριτική παρουσίαση των μορφών φράσης που αναπτύσσουν οι τάσεις του ελληνικού γυναικείου κινήματος αυτής της περιόδου έξω από τα ανθολογούμενα και σχολιαζόμενα περιοδικά. Τι κάνουν οι ίδιες οι γυναίκες, πώς συμπεραττούν άλλες (ακόμη και στον αιγυπτιακό ελληνισμό) και πώς αντιδρούν οι «άλλοι»: λογουχάρη τι ερεθίσματα πρόσφερε η «Ελληνική Ένωσις προς υπεράσπισιν των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτου» και ο «Εκπαιδευτικός Όμιλος» στη σύσταση και δραστηριοποίηση του «Συλλόγου Ελληνίδων υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκος», ο οποίος δέχεται ως μέλη του και άντρες; Τελικά, ποιες είναι οι ακριβείς σχέσεις περιοδικών και γυναικείου κινήματος που η «αποτυχία» του οφείλεται στη «στρατηγική» του; Ως ποιο βαθμό εμφανίζεται ως αίτιο ή ως αποτέλεσμα, χωρίς την επίκληση της «αποτυχίας», η διεκδίκηση του ζητήματος της «ισοπολιτείας» των φύλων και η έλλειψη αμφισβήτησης του «φυσικού» τους προορισμού;

Ο τρόπος που θα τεθούν τα ερωτήματα αυτά καθιστά ίσως εφικτή την απεμπλοκή τόσο από τη σύλληψη του «Συλλόγου Ελληνίδων» ως «εξωκομματικής οργάνωσης» του ΚΚΕ, στην οποία οι «μη κομμουνιστές εντάσσονται ως άτομα και όχι ως εκπρόσωποι κομμάτων» (Ελεφάντης 1979: 299/300), όσο και από την ερμηνευτική διεργασία απο-πολιτικοποίησης, με στόχο την καθαρότητα της

αυτονομίας τους, των γυναικείων κινήσεων της μεσοπολεμικής εποχής. Το γεγονός ωστόσο ότι τίθενται αυτά τα ερωτήματα προκύπτει αναμφίλεκτα από την προκείμενη ανθολογία που με την εισαγωγική της σύνθεση αποδεικνύει ότι εγκαινιάζεται πια η «histoire des femmes» με αντικείμενο μια αρκετά δυσανάγνωστη και συνάμα πολύ κοντινή περίοδο της νεοελληνικής ιστορίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- «Αντιπολεμικό Μανιφέστο», π. *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 1 (1932), σ. 248/249.
- Bebel, A., *Γυνή και κομμουνισμός*, Αθήναι, «Ακρόπολις» 1892 και μτφρ. Γ. Ευαγγελίδου, Αθήναι 1921.
- Bigot, M., «Ο Κομμουνισμός και η γυναίκα», π. *Νέα Ζωή*, τεύχ. 3 (1-4-1921), σ. 2/3.
- Boyer, J., *Αστική και προλεταριακή Ηθική*, μτφρ. Δ. Γιώτη, Αθήνα 1927.
- Γ(αϊτάνου)-Γ(ιαννίου), Α., «Οι Ελληνίδες και το Αντιφασιστικό Μέτωπο», π. *Σοσιαλιστική Ζωή*, τ. 6 (1934), σ. 701/702.
- Γιαννιάς, Ν., «Το Ελληνικόν Μέλλον», π. *Ο Νουμάς*, τ. 12 (1914), σ. 297/298, 306.
- Γληνός, Δ., «Η εκπολιτιστική επανάσταση. IV», π. *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 3 (1934), σ. 54-57.
- Εκθεση Επιτροπής Γάλλων Ανωτέρων Εκπαιδευτικών, *Η παιδεία και η κοινωνική πρόνοια στη Σοβιετική Ένωση*, Αθήνα, «Λαϊκό Βιβλιοπωλείο», 1933.
- Ελεφάντης, Α., *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στον μεσοπόλεμο*, Αθήνα² 1979.
- Ζαχαρόπουλος, Κ., «Το Αντιπολεμικό συνέδριο», π. *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 1 (1932), σ. 362-364.
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ., *Η Μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1930-1893)*, Αθήνα 1986.
- Θεοδωροπούλου, Α., «Το φεμινιστικό κίνημα», π. *Αναγέννηση*, τεύχ. 4 (Δεκ. 1926), σ. 210-221.
- » » , «Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα», π. *Νέα Εστία*, τ. 1 (1927), σ. 867-869.
- Θ(ρύλος, Α.), «Φεμινισμός και εκπαίδευση», π. *Ο Νουμάς*, τ. 18 (1921), σ. 123/124.
- Θρύλος Α., «Φεμινισμός και εκπαίδευση», π. *Ο Νουμάς*, τ. 18 (1921), σ. 44/45.
- Θρύλος, Α., «Το Β' συνέδριο της Μικρής Αντάντ Γυναικών», εφ. *Δημοκρατία*, 4-11-1924, σ. 4.
- Κοινωνιολογική Εταιρεία, «Το πρόγραμμα του Λαϊκού Κόμματος», π. *Ο Νουμάς*, τ. 8 (1910), σ. 222-224.
- Κολοντάι, Αλ., «Η οικογένεια και το κομμουνιστικό κράτος», π. *Κομμουνισμός*, τεύχ. 6 (15-2-1920), σ. 1-4.
- » » *Η οικογένεια και το κομμουνιστικό κράτος*, Αθήνα χ.χ.
- » » *Ο έρωσ και η νέα ηθική*, μτφρ. Θ. Τσαβέα, Αθήναι 1933.
- » » *Οι σχέσεις των δύο φύλων και ο μαρξισμός*, μτφρ. Θ. Τσαβέα, Αθήνα 1933.
- Kollontai, A., *Marxisme et révolution sexuelle*, επιμ. J. Stora-Sandor, Paris 1977.
- Κομμουνιστική Διεθνής, *Πρόγραμμα και Καταστατικό* (1928), Αθήνα 1932.

- ΚΚΕ, «Προκήρυξις του γυναικείου γραφείου» (Γεν. 1925), στο: *Επίσημα κείμενα*, τ. 2, (Βουκουρέστι) 1965, σ. 30/31.
- », «[Απόφαση της ΚΕ του ΚΚΕ] Επί του συνδικαλιστικού» (Φλεβ. 1928), στο: *Επίσημα κείμενα*, τ. 2, 6. π., σ. 513-516.
- », «Το πρόγραμμα του Ενιαίου Μετώπου των Εργατών και Αγροτών» (Φλεβ. 1929), στο: *Επίσημα κείμενα*, τ. 7 (1975), σ. 18-23.
- », «Απόφαση για την κατάσταση της Ελλάδας και τα καθήκοντα του Κόμματος» (Γεν. 1934), «Απόφαση πάνω στην έκθεση δράσης της ΚΕ» (Απρ. 1934), «Τα οργανωτικά ζητήματα στη σημερινή περίοδο» (Απρ. 1934), «Απόφαση για την κατάσταση στην Ελλάδα και τα καθήκοντα του Κόμματος» (Οκτ. 1935), στο: *Επίσημα κείμενα*, τ. 4 (1968), σ. 13-34, 40-52, 53-63, 242-253.
- Λουνατσάρσκη, Α., *Η εκπαίδευσις εις την Ρωσίαν*, μτφρ. Α. Σίδερι, Αθήναι, έκδ. ΣΕΚΕ(Κ) 1921.
- Μαλάμου, Κλ., «Φεμινισμός και εκπαίδευση», π. *Ο Νουμάς*, τ. 18 (1921), σ. 190/191.
- Μπάλλα, Αθ., «Το περιοδικό της ΕΟΝ 'Η νεολαία': σκοποί και απήχηση», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: «Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότη-τας»*, τ. Β', Αθήνα 1986, σ. 631-639.
- «Νέοι Πρωτοπόροι», «Οι δημοτικές εκλογές», «Η Πανελλήνια Γυναικεία Συγκέντρωση κα-τά του Πολέμου και του φασισμού», «Το Διεθνιστικό Συνέδριο των γυναι-κών ενάντια στον πόλεμο και το φασισμό» «Η Σκοπιά μας», π. *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 2 (1933), σ. 390/391. τ. 3 (1934), σ. 318, σ. 354/355' σ. 444.
- Νικήτας, Π., «Εντυπώσεις από το αντιφασιστικό Συνέδριο του Παρισίου», π. *Νέοι Πρωτο-πόροι*, τ. 2 (1933), σ. 222-224.
- Νούτσος, Π., «Ιδεολογικές συνιστώσες του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου», π. *Τα Ιστορι-κά*, τεύχ. 5 (Ιούν. 1986), σ. 139-150.
- Πανελλήνια Γυναικεία Επιτροπή κατά του πολέμου και του φασισμού, *Η γυναίκα, ο φασι-σμός, ο πόλεμος*, Αθήνα 1935.
- Παπανδρέου, Γ., *Ελληνικόν Μέλλον*, Αλεξάνδρεια 1914.
- Πορφυρογένη, Φ., «Εντυπώσεις από τη Σοβιετική Ένωση. II. Η γυναίκα», π. *Νέοι Πρω-τοπόροι*, τ. 2 (1933), σ. 127-130.
- Ρόζα, «Η γυναίκα και η κοινωνία», π. *Νεολαία*, τεύχ. 23 (15-11-1923), σ. 4.
- Σκληρός, Γ., *Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού* (1919), στο: *Έργα*, επιμ. Α. Αξε-λού, Αθήνα 1976, σ. 153-358.
- ΣΕΚΕ, *Το πρώτο συνέδριο* (1918), Αθήνα 1982.
- Τσέτκιν, Κλ., *Ο Λένιν για τη γυναίκα*, Αθήνα 1933.
- » », «Ο Λένιν για τη σεξουαλιστική ζωή», π. *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 1 (1932), σ. 407.
- Φλόυντζης, Α., *Το φοιτητικό κίνημα, 1923-1928*, Αθήνα 1983.
- Χ(ατζιδάκη, Φ.), «Το ιδανικό που προσφέρει ο φασισμός στη γυναίκα», π. *Νέοι Πρωτο-πόροι*, τ. 2 (1934), σ. 318-320.
- Χατζιδάκη-Πορφυρογένη, Φ., «Φεμινισμός αστικός και προλεταριακός», π. *Πρωτοπόροι*, τ. 1 (1931), σ. 191-193.

FEMINISM IN MID-WAR GREECE

(S u m m a r y)

The present review concerns the long Introduction written by E. Abdela and A. Psara about a collection of writings deriving from the feminist press of the mid-war period in Greece. Certain critical remarks are formulated concerning mainly the following:

- 1) the relations between women's movements and political parties;
- 2) the classification of such movement;
- 3) their ideological equipment;
- 4) the theoretical basis of A. Gaitanou-Yianniou's views;
- 5) KKE's [the Greek Communist Party's] practice as regards the feminist question;
- 6) the attitude of the «Left Opposition» as regards the same matter;
- 7) the interest of women's organizations in the problem of peace;
- 8) the confrontation of «fascism»;
- 9) women's activities outside such organizations and the Greek society's attitude toward them;
- 10) the question as to whether women's «equality» was a cause of the «failure» of their movement.

But the fact that these questions are posed is due indisputably to the above mentioned Anthology, the Introduction of which proves that the «history of women» has been inaugurated having as its object a fairly inaccessible period of modern Greek history.

Pan. Noutsos